

Tadeja Knez

Vpliv modernistične miselnosti na razvoj postmoderne socialnega dela

»Mislite, da je preteklost, zato ker se je že zgodila, sklenjena in nespremenljiva? Kje neki, njena obleka je narejena iz spreminjastega tafta in vsakokrat, kadar se ozremo nanjo, jo vidimo v drugih barvah.«

(Kundera, Življenje je drugje, 1979, str. 124)

Predstavljen je pomen razumevanja postmoderne filozofije pri reševanju problemov, ki so posledica sprememb vsakdanjega življenja, individualizacije življenjskih potekov, razpada primarnega (družinskega) življenjskega sveta in pomanjkanja materialnih in osebnih virov podpore in pomoči, ki so bili v predmodernejši družbi domena družine in lokalne skupnosti. Prispevek se osredotoča na pomembnost postmoderne filozofije, ki jo razumemo kot demokratizacijo osebnih izbir ljudi in njihovih življenjskih potekov. Postmoderni nazori sovpadajo z inkluzivno družbeno kulturo in socialno kohezijo, ki sta pomembni delovni področji socialnega dela. Paradigmatski premik v postmoderno socialno delo se kaže v opustitvi ali dopolnitvi tradicionalnih konceptov, ki so temeljili na paternalizmu, družbene dejavnike izključenosti pa so preobrazili v individualne deficite in šibkosti človeka. Gre za študijo modernističnega diskurza s poudarkom na znanstveni kritiki univerzalistične in absolutistične – tradicionalne in modernistične – miselnosti. V prispevku je kritično obravnavan očitek postmoderne znanosti, da radikalizacija pluralizacije resničnosti, resnice in morale povzroča neobvladljiv družbeni kaos.

Ključne besede: moderna, filozofija, konstruktivizem, pluralizacija, izključenost, individualizem.

Tadeja Knez je doktorska študentka na Fakulteti za socialno delo. Je vodja stanovanjske skupine v Švici. Področja zanimanja: oviranost, destigmatizacija, institucionalna oskrba, samopoškodovanje. Kontakt: tadeja_knez@yahoo.com.

Impact of modernity thinking on development of postmodern social work

The author presents the impact of postmodern philosophy on social work and the importance of understanding this philosophy when solving problems caused by the changes in everyday life, individualisation of life processes, disintegration of the primary (family) life, and the lack of material as well as personal sources of support and help, which were the domain of family and local community in premodern society. The importance of postmodern philosophy, which is understood as the democratisation of personal choices and their life processes, is analysed. Postmodern views correlate with the inclusive societal culture and social cohesion, which are important work areas of social work. The paradigm shift to postmodern social work is expressed in the abandoning or complementation of traditional concepts, which were based on paternalism, while social factors of exclusion were transformed into deficits of individuals and personal weaknesses. This is a study of modern discourse with the emphasis on scientific criticism of universal and absolute – traditional and modern – mentality. The article takes a critical approach towards the reproach of postmodern science that the radicalisation of reality, truth, and morale pluralisation leads to an uncontrollable social chaos.

Key words: modernity, philosophy, constructivism, pluralisation, exclusion, individualism.

Tadeja Knez is a doctoral student of social work, Faculty of Social Work, University of Ljubljana. She's a head of a small community institution in Switzerland. Her main fields of interests include: disabilities, destigmatisation, institutional care, self-harm. Contact: tadeja_knez@yahoo.com.

Uvod

Za lažje razumevanje želim najprej pojasniti filozofsko in časovno dimenzijo obdobja moderne in postmoderne. Jasno je, da govorimo o dveh obdobjih in dveh ideologijah, vendar ju ni mogoče pojasniti brez medsebojne odvisnosti. Trivialno je prepričanje, da je postmoderna opravila s preteklo moderno in neodvisno od modernistične miselnosti pognala korenine (Giddens, 1997; Welsh, 2002; Lyotard, 2004). Predpona »post« ponazarja »nekakšno konverzijo: novo usmeritev, ki sledi prejšnji« (Lyotard, 2004, str. 90). Trditev je mogoče podkrepiti z pojmovno pluralnostjo teoretskega utemeljevanja obdobja postmoderne. Ugledni evropski sociologi Ulrich Beck, Anthony Giddens in Scott Lash (1996) so za opis procesa modernizacije moderne družbe zasnovali teorijo »refleksivne modernizacije«, razumljeno kot proces trajnega razvoja in prehoda iz prve (preproste, industrijske, klasične) v drugo¹ (pozno², visoko³, refleksivno⁴, tekočo⁵) moderno ali postmoderno⁶.

V članku izhajam iz prepričanja, da jasne časovne ločnice med obdobjema moderne in postmoderne ni mogoče določiti. Ko pišem o postmoderni, se sklicujem na terminološko razlago Welscha (1992, str. 35; 2002: XVII) in Giddensa (1996a, str. 63–74; 1997, str. 123), ki trdita, da postmoderna ne opredeljuje novega obdobja, ampak označuje miselnost, ki se je porodila iz preteklosti – govorimo o kritiki moderne in potrebi po nadgradnji in preobrazbi njene ideologije.

Cilja prispevka sta predstaviti kritični opis modernističnega in postmodernega mišljenja ter analizirati vpliv dveh medsebojno odvisnih paradig na znanost socialnega dela. Poudarek je na predstavitvi pomena prožnih postmodernih, konstruktivističnih miselnih struktur za stroko socialnega dela. Za ta namen uporabljam razprave o zgodovinskem razvoju individualizacije ter modernističnem in postmodernem paradoksu individualizma v sodobnih družbah – o pasteh v družbi tisočernih možnosti in svobodnih izbir za samouresničitev na eni strani in o negotovosti, dezorientaciji in izključenosti sodobnega individuuma na drugi strani. Skozi prizmo postmoderne paradigme si v članku prizadevam odgovoriti na vprašanje, kako se z omenjenim paradoksom spoprijema stroka socialnega dela ali, natančneje povedano, katere teorije in koncepte dela uporablja socialno delo pri odzivanju na potrebe postmodernega individuuma. Razprava temelji na kritični refleksiji o enem izmed dominantnih filozofskih diskurzov o resničnosti in resnici, ki pomembno zaznamuje miselnost v socialnem delu. Za ta namen si pomagam z analizo filozofske zapuščine in miselne tradicije, ki se nanaša na pomen relativnosti pri definiranju resnic in resničnosti. Na podlagi subjektivne presoje menim, da gre za eno izmed ključnih izhodišč za razumevanje

1 Gl. Beck, Giddens in Lash (1996), Beck (2009).

2 Gl. Giddens (1992).

3 Gl. Giddens (1992, 1996a, 1996b).

4 Gl. Lash (1996).

5 Gl. Bauman (2002).

6 Gl. Lyotard (2004).

(1) sodobnega individuuma ter (2) konstruktivistične perspektive in nujnost njene implementacije v sodobni praksi socialnega dela.

Za lažje razumevanje besedila želim v nadaljevanju uvoda zgolj opisati zgodovino in profesionalizacijo stroke socialnega dela. Menim, da je pomembno povzeti tudi miselne in idejne tokove, ki so pripomogli k produkciji novih znanj v socialnem delu ter (pre)oblikovali in nadgrajevali koncepte, metode, tehnike, vrednote in načela socialnega dela.

Neplačana prostovoljna dejavnost, usmerjena v zagotavljanje pomoči, podpore, oskrbe in zadovoljevanje potreb znotraj specifičnega kulturnega okolja obstaja, odkar obstaja človeštvo. Socialno delo je delo z ljudmi in za ljudi. Kot poklic se je pojavilo na prehodu iz 19. v 20. stoletje, v obdobju, ki ga zaznamuje pojav sekularizacije, torej opustitev verskih motivacijskih vzgibov za podporo in pomoč. Praksa socialnega dela se na temelju družbenih sprememb in kot odgovor na fiziološke, psihosocialne in kulturne potrebe (gl. Maslow, 1943) ljudi začne izvajati znotraj strokovnih, poklicnih okvirjev, ko »moralno inspirirana dobrotelost« preraste v »profesionalno [...] socialno delo« (Kleve, 1999, str. 17; 2000, str. 82–87) in se pojavijo prve izobraževalne institucije (gl. Zaviršek 2008). Razvoj socialnega dela kot poklica so spodbudili predvsem procesi modernizacije družinskega, poklicnega in družbenega življenja.

Temeljna naloga stroke socialnega dela je bila odzivati se na probleme družbene modernizacije, ki niso več rešljivi s tradicionalnimi – religioznimi ali družinskimi – viri (prim. Kleve, 2000, str. 71–85; Staub-Bernasconi, 2001). Če se oprem na modernistično filozofijo, ki je podrobneje predstavljena v nadaljevanju, bi lahko zapisala, da začetki profesionalizacije socialnega dela – zgodovinsko gledano – korelirajo z vrednotami in normami modernistične paradigme. Delovanje socialnega dela v obdobju moderne je usmerjeno predvsem v vzpostavljanje socialnega reda in nadzora. Zaznamuje ga univerzalistični in redukcionistični diskurz v pomenu racionalizacije in kategoriziranja.

Profesionalizacija socialnega dela sovpada z rojstvom socialnovarstvenih institucij in razvojem tradicionalnih konceptov in metod socialnega dela, ki temeljijo na paternalizmu. Tradicionalni koncepti družbene dejavnike izključnosti preobrazijo v individualne deficite in šibkosti človeka. V ospredju socialnodelovnega delovanja in družbenega prepričanja je potreba po normalizaciji ljudi v skladu s pričakovanji socialnega okolja (prim. Flaker, 1996).

Posplošeno bi lahko zapisala, da je namen članka kritična refleksija o modernistični in postmodernej filozofiji, z razpravo o rojstvu konstruktivistične miselnosti in o njenem pomenu za stroko socialnega dela.

Postmoderna konstruktivistična perspektiva na področju humanistike in družboslovja nakazuje nov paradigmatični premik v znanosti socialnega dela in problematizira modernistični konstrukt občne racionalnosti, objektivnosti, absolutne resnice in univerzalne resničnosti, ali kot meni Jean-François Lyotard (2012, str. 26): »Postmoderna znanost [...] izostri našo občutljivost za razlike in okrepi našo sposobnost za prenašanje nesomernosti«.

Modernistični in postmoderni paradoks individualizma

Rojstvo postmoderne družbe sovпада s (samo)refleksijo o razvoju – spremembah in posledicah – modernizacije industrijske družbe.

Če se vrnem k razlagi družbenih razmerij v obdobju predindustrijske družbe⁷, ni mogoče spregledati, da je bilo življenje ljudi podvrženo zahtevam in interesom skupnosti. Posameznik in posameznica sta se morala pokoriti hegemonskim ideološkim predstavam, vrednotam in normam družbenih sistemov; znotraj družbe sta imela zgolj status objekta. Vloge in odnosi v tradicionalnem družbenem sistemu so bili jasno opredeljeni glede na spol in status, odnos med individuumom in družbo je zaznamoval kolektivizem. Socialni odnosi so temeljili na vzajemnosti. Osebni življenjski slog ljudi je bil podrejen togim družbenim in skupnostnim normativom, življenjski poteki pa so upoštevali nevidne, a jasne mejnike tradicionalnega kulturnega okolja, ki ga je zaznamovalo obvladovanje socialnih in osebnih tveganj, a tudi visoka stopnja družbenega nadzora nad življenjem ljudi (Giddens, 1997, str. 123).

Pri povzemanju zgodovine družbenih sprememb se sklicujem na dela nekaterih pomembnih evropskih sociologov, filozofov in psihologov (Bauman, 2002, 2005, 2007; Beck, 1996, 2009; Giddens, 1991, 1992, 1996a, 1996b, 2000, 2001; Welsch, 1992, 1995, 2002; Erikson, 2014), ki navajajo, da se v obdobju moderne z razvojem industrializacije in urbanizacije spremenijo način življenja ljudi, njihov doživljajski svet in njihov odnos do skupnosti. Potrebe posameznic in posameznikov v predmodernej družbi so bile podrejene zadovoljevanju potreb lokalne skupnosti, v moderni družbi pa se poveča pomen individualnega zadovoljstva, vendar se individualni življenjski nazori, življenjski cilji individuumov kljub temu še vedno uresničujejo znotraj okvirjev kolektivne blaginje. Šele individualizem postmoderne družbe izpodrine temeljne vrednote kolektivizma in avtoriteto skupnosti. Življenje posameznic in posameznikov v moderni in sodobni družbi zaznamujejo povečanje življenjskih priložnosti, težnja po samouresnitvi in lastnem razvoju na eni ter zahteva po prilagoditvi družbenim spremembam in krepitev nesorazmerij moči v skupnosti na drugi strani. Ljudje opustijo tradicionalne nazore, osvobojeni so okov vnaprej določenih socialnih in prostorskih okvirjev, ki jih je določala predmoderna, tradicionalna družba. Potrebe individuumov, njegove želje in pričakovanja se spreminjajo, življenje moderne in postindustrijske družbe postane dinamično, kompleksno, a hkrati nepredvidljivo in tvegano. Ali kot pravi Anthony Giddens (1996b, str. 116): »V tem svetu resničnosti so priložnosti in tveganja enakomerno porazdeljeni.«

⁷ V članku obravnavam družbene nazore in spremembe v različnih obdobjih. Pri tem se opiram na Luhmanna (1975, str. 136–149), očeta sociološke teorije družbenih sistemov. Pri opredelitvi postmoderne – posttradicionalne, postindustrijske, sodobne – družbe se sklicujem na Giddensa (1997), enega najpomembnejših sociologov sodobnega časa, in na postmoderno filozofijo prominentnih sociologov Lyotarda (2004, 2012, 2015a, 2015b) in Welscha (1995, 2002), ki zagovarjata legitimacijo pluralnosti in raznovrstnosti v razlagi življenjske stvarnosti znotraj različnih socialnih in kulturnih okvirjev in nasprotujeta veljavi metanaratalogije in logiki binarnih nasprotij. Pri razumevanju termina postmoderna se sklicujem na interpretacijo Lyotarda (2004, str. 93), ki trdi, da gre za proces »analize, anamneze, analogije in anamorfoze« projekta moderne.

Modernizacijo družbe je mogoče razumeti kot sinonim za družbeni napredek, pluralizacijo možnosti in povečevanje razsežnosti osebne svobode, a sprijazniti se moramo tudi s spoznanjem, da v svetu, v katerem je življenje ljudi podvrženo negotovosti, ni lahko živeti. Sodobnemu življenju je mogoče pripisati izrazito eksperimentalno naravo, ki se kaže v nenehnih spremembah socialnih in kulturnih dispozicij ter subjektivizacije družinskih in družbenih struktur posameznikov in posameznic. Korenite spremembe je zaznati v individualizaciji življenjskih potekov (Beck, 2009), preobrazbi medčloveških odnosov (Giddens, 2000) in konstrukciji identitete⁸ individuuma (gl. Giddens, 1997; Ule, 2000a).

Krmiljenje med pluralizmom družbenih vlog in socialnih identitet s ciljem (re)produciranja lastne identitete je vseživljenjski proces (prim. Ule, 2000a). Jaz postane reflektivni projekt in to vse bolj velja tudi za telo (Giddens, 1997, str. 120). Zaznavamo zahtevo in potrebo po preseganju lastne samozadostnosti z vnaprej sprejeto in prevzeto identiteto ali identiteto, ki je zgrajena na tradicionalno definiranem statusu. Proces samodefiniranja tako postane vseživljenjska naloga, ki zahteva nenehno raziskovanje, konstruiranje in ohranjanje lastne identitete. Tudi telo ni sprejeto zgolj kot naravna danost, kot fizična tvorba, ki se sklada z jazom. Vse bolj moramo sprejemati odločitve ne le o tem, kdo smo in kako ravnamo, temveč tudi o tem, kako se predstavljamo svetu, ki nas obdaja (Giddens, 1997, str. 120–122).

Tudi Wolfgang Welsch (1995, str. 179) je prepričan, da

pluralizacija, ki zaznamuje dinamiko obdobja moderne, ne poteka zgolj na ravni skupnosti, ampak prodira v zasebni prostor individuuma. Prav to je tisto, kar se v sedanosti – postmoderni – nadaljuje in stopnjuje.

Pokažejo se možnosti za nadgradnjo obstoječih in ustvarjanje novih, pluralnih identitet. Sodobna identiteta individuuma je vse manj monolitna in toga, zaznamuje jo razpršenost in spremenljivost. Omenjene nazore je povečeval že Nietzsche (2005, str. 10), ki je razmišljanja o prehajanju, fluidnosti in pluralnosti osebnih identitet ubesedil v aforizmu:

Blag in oster, grob in fin, redek in domač, čistun, grbin, norcev, modrecev, spomin, vse to sem, biti želim, dom golobov, kač in svinj.

Zapisano podkrepi trditev Rauleta (1988, str. 180), da je identiteta zgolj fiktivna predstava v spremenljivem času in prostoru, »oblikovana na razpotju med individualnimi zahtevami in socialnimi vlogami«. Nenehne, pogosto nepredvidljive spremembe v vsakdanu ljudi, njihova raznovrstnost in spremenljivost potreb nam jasno kažejo težnjo po negaciji prepričanja o obstoju

⁸ Izraz identiteta »označuje tako vztrajno zvestobo samemu sebi (samosvojost) kot tudi vztrajno deljenje takšnega ali drugačnega bistvenega značaja z drugimi« (Erikson, 2014, str. 124). Osebna identiteta je zavestno občutenje, ki temelji na »neposredni zaznavi istovetnosti in kontinuiteti v času; in hkrati zaznavi dejstva, da to istovetnost in kontinuiteto priznavajo tudi drugi« (ibid. 87). Je kompozicija sebstva v spremenljivih obdobjih subjektivnih realnosti. Osebna identiteta se nanaša na posameznika in je sestavljena iz avtoidentifikacije, torej identitete, ki jo posameznik pripiše samemu sebi, in identifikacije, ki je posamezniku družbeno dodeljena, to pomeni, da mu jo prisodi, prizna ali celo vsili družba (Južnič, 1993, str. 11–12). Lahko bi rekli, da je osebna identiteta spreminjajoča se entiteta, oblikovana na temelju posameznikovega subjektivnega in družbenega definiranja, ki se oblikuje na podlagi dialektičnega razmerja med posameznikom in družbo.

tradicionalne – toge in statične – identitete in o priznavanju postmodernega vidika, ki identiteti pripiše prožen, spremenljiv značaj.

Kritični opis družbenih sprememb nam ponudi vpogled v razumevanje sodobnega sveta, v katerem je individuum središčni akter krojenja lastnega življenjskega poteka, lastne resničnosti. Totalitarnost in rigidnost miselnih tokov, značilnih za filozofijo modernizma, poskuša izpodriniti postmoderna miselnost, ki povečuje samoupravljalno politiko sodobnega življenja. Pluralizacija življenjskih potekov jasno kaže potrebo sodobnih individuumov po pristnem življenju, po biografijah, ki so plod samorefleksije. Življenjske zgodbe individuumov, ki bivajo v postmodernej družbi, nastajajo zunaj mejnikov reda, pravilnosti in statičnosti moderne. Ob tem ne želim zanemariti kritičnega pogleda, da bogata izbira načinov ravnanja, torej fleksibilnost in vse večja neodvisnost pri oblikovanju socialnega življenja pogosto spremlja občutenje življenjske dezorientacije, izgube nadzora in strahu pred neuspešnostjo pri izpolnjevanju življenjskih nalog in doseganju zastavljenih ciljev. Prihodnost je, kot pravi Mirjana Ule (2000b, str. 77), »postala mnogodimenzionalna«. S tem opozori na dinamičnost sodobnega življenja in labirint možnosti in tveganj znotraj zasebne in javne sfere ljudi.

Postmoderna ideologija razumevanja družbenih sprememb se je porodila iz potrebe po delegitimaciji monolitnih diskurzov in preseganju občega priznavanja univerzalnih prepričanj ter apriorističnega, togega in dihotomnega presojanja, ali kot pravi Jean-François Lyotard⁹ (2004, str. 24):

Postmoderna bi bila tisto, kar v moderni alegira na nepredstavljivo v sami predstavi; tisto, kar se upira utehi utečenih oblik, konsenzu okusa, ki bi omogočal, da skupaj izkusimo nostalgijo za nemožnim; tisto, kar se zanima za nove predstave, a ne zato, da bi v njih uživali, temveč, da bi bolje začutili, da obstaja nepredstavljivo.

Postmoderno ideologijo zaznamuje sozvočje družbenega prilagajanja in osebnega avtenticizma ter plovbe v oceanu neskončnih in nedoločnih možnosti in z njimi povezanimi tveganji pred novim, neznanim in nepredstavljivim.

In kaj to pomeni za socialno delo? S katerimi postmodernimi izzivi se spoprijeti stroka socialnega dela? Temeljni mandat poklica socialnega dela je odziv na obstoječe družbene razmere in spremembe ter na nove družbene razlike. Metode in teorije socialnega dela so tako vedno neposredno odvisne od (sub) kulturnega konteksta. Iz zapisanega je mogoče sklepati, da postmoderne teorije in metode socialnega dela nasprotujejo univerzalizmu, ki ga je mogoče razumeti kot kompulzivno in represivno poenotenje družbene raznovrstnosti. V nasprotju s tem zagovarjajo filozofski, politični in kulturni pluralizem ter priznavajo mnogoterost, raznovrstnost, drug(ačn)ost, saj je le tako mogoče nasprotovati filozofiji konformizma in zagotoviti strpnost (gl. Staub-Bernasconi, 2001, str. 1–5),

Naloga postmoderne socialnega dela je odzvati se na negativno zapuščino modernistične miselnosti, ki izvira iz moralne legitimacije izključevanja individuumov na podlagi bioloških, psiholoških, socialnih, kulturnih značilnosti. To

⁹ Lyotard je eden najpomembnejših teoretikov postmoderne filozofije. Velja za utemeljitelja in idejnega vodja koncepta, njegovo precizacijo in eksplicizacijo. V njegovi miselnosti je med drugim mogoče prepoznati dovtetnost za Kantove, Heglove in Nietzschejeve filozofske nazore.

so skupine ljudi, ki nimajo dostopa do virov, ki bi jim omogočili zadovoljevanju individualnih in družbenih potreb, ki so na voljo večinski družbi, oziroma je njihov dostop do virov omejen. V življenjskem vsakdanu marginalizirani individuumi in družbene skupine doživljajo družbeno, ekonomsko in politično prikrajšanost. Posledica odstopanja osebnih ali skupinskih identitet od dominantnih družbeno priznanih norm in vrednot je segregacija, odrinjenost posameznikov in družbenih sistemov na rob družbe ali celo njihova izključitev iz družbenega dogajanja. V toku socialnih sprememb in zaradi povečanja težavnih življenjskih okoliščin in torej vse večjega tveganja socialne dezintegracije individuumov in skupin ljudi je ključna dejavnost socialnega dela spodbujanje participacije in avtonomije, ki morata biti kot temelja demokratičnosti uresničljivi pravici vseh ljudi. Izhodišče participacije kot etičnega postulata demokracije je v inkluziji, ki lahko uspe le participativno; (ne)ustvarjanje participativnega okolja izraža moralni odnos družbe. Participacija temelji na načelu socialne inkluzivnosti v pomenu popolnega in enakopravnega sodelovanja v družbenih procesih od vsega začetka, neodvisno od fenotipa ali narodnosti, osebnostnih značilnosti, socialnega statusa, veroizpovedi, starosti, spolne identitete, spolne usmerjenosti, ideološke in politične usmerjenosti.

Alice Salomon (1926, str. 59) je zapisala, da je temeljni namen oskrbe pomagati človeku, da se vključi v okolje, se uveljavi in najde svojo pot, ali pa ga podpreti pri ustvarjanju, spreminjanju lastnega življenjskega okolja in aktivnem vplivanju nanj, da se lahko izkaže in razvije svoje spretnosti. Tu želim kot temeljno orodje postmoderne socialnega dela omeniti koncept krepitve moči oziroma socialne krepitve ali povečanja moči uporabnika (gl. Staub-Bernasconi, 2001; Stark, 1993, 1996, 2002; Videmšek, 2008). Gre za pomemben postmoderni, konstruktivistični koncept in eno izmed temeljnih perspektiv in standardov postmoderne socialnega dela, ki ga je leta 1976, v povezavi z izkušnjo gibanja za državljanske pravice temnopoltih ljudi in skupnostnega dela, v stroko socialnega dela vpeljala Barbara B. Solomon (1976). Procese prevzemanja oblasti nad lastnim življenjem je povezala z emancipacijo in tako določila pomemben strokovni standard za poklice podpore in pomoči.

Filozofska izhodišča konstruktivistične prakse v socialnem delu

Kaj je resnica in kaj je resničnost, sta eni izmed osrednjih problemskih filozofskih vprašanj 18. in 19. stoletja. Že Immanuel Kant (1800, 2014a, 2014b, 2014c) resnico definira kot ujemanje spoznanja z opazovanim objektom, pri tem pa je pomembno zavedanje, da je razumevanje predmeta podvrženo sodbi človekovega uma.

Resnica je objektivna lastnost spoznanja; sodba, s katero je nekaj predstavljeno kot resnično, je v odnosu z razumom in posebnim subjektom, in to imeti za resnično, je subjektivno. (Kant, 1800, str. 66)

Zapisano razumem kot poziv za priznavanje pluralizma mišljenj in absolutizma možnosti pri oblikovanju subjektivnih resnic. Če poskušam precizirati

njegove misli, je mogoče trditi, da je objekt, ki ga presojam zunaj mene, v meni, in tako lahko zgolj presojam skladnost mojih spoznanj s predmetom, to pa ne zadostuje za to, da lahko govorimo o splošno veljavni, absolutni resnici, ampak zgolj o relativni, subjektivni resnici (Kant, 1800, str. 50).

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1952; Sedgwick, 2014; Stekeler-Weithofer, 2014) pojmovanje resnice utemeljuje s pomočjo dialektične triade: teza – antiteza – sinteza. Teza je, kot prva izmed treh razvojnih stopenj, v resnici nepopolna in zahteva negacijo, torej antitezo. Subjektivna resnica je tako v tezi kot v antitezi, konflikt povzroči sintezo, novo resnico, ki je relativna, torej novo tezo, ta pa zahteva antitezo. Tisto, v kar človek verjame, je zanj resnično, resnica ima torej subjektivno naravo. Absolutna in univerzalna resnica ne obstaja. Resnica je fluidna, izmikajoča se in živi v obliki individualnega razumevanja in subjektivne interpretacije.

Tako kot Hegel tudi Friedrich Wilhelm Nietzsche razume Kantova prizadevanja za osvoboditev miselnosti iz spon dogmatizma. Nietzsche (1980, 2015) trdi, da dejstev, s katerimi pojmuje neizpodbitne resnice, ni, obstajajo zgolj človekove subjektivne relacije v dožemanju resničnosti in sveta, percepcije in interpretacije. V aforizmu *Naše novo »neskončno«* se mislec sprašuje:

[...] ali ni [...] vse bivanje v bistvu razlagajoče bivanje – ki ga [...] niti z najmarljivejšim in moreče vestnim razčlenjevanjem in samopreizkušanjem intelekta ni mogoče doseči: saj se človeški intelekt pri taki analizi ne more izogniti temu, da samega sebe vidi med svojimi perspektivnimi oblikami in le v njih. Ne moremo videti okoli svojega vogala: kdor bi hotel vedeti, kakšne bi utegnile biti še druge vrste intelekta in perspektive, je to brezupna vedoželjnost [...]. Vendar se mi zdi, da smo danes vsaj daleč od smešne neskromnosti, da bi s svojega vogala določali, da je perspektiva dovoljena samo iz te perspektive. Svet nam je namreč še enkrat postal »neskončen«; ker ne moremo odvrniti možnosti, da vključuje v sebi neskončno razlag. Znova nas grabi velika groza [...]. Joj, preveč [...] možnosti razlag je v tem neznanem všteti, preveč hudičevih, neumnih, norih razlag – vmes je še naša lastna, človeška, predčloveška, ki jo poznamo ... (Nietzsche, 2005, str. 268–269)

In kaj je resnica? Če sledimo Nietzscheju (2015, str. 15), je to

pomičen trop metafor, metonimij in antropomorfizmov, skratka, skupek človeških odnosov, ki so poetično in retorično obarvani, se stopnjujejo, prenašajo in se po daljši uporabi ljudstvu zdijo trdni, kanonični in zavezujoči: resnice so iluzije, za katere smo pozabili, da obstajajo [...].

V jeziku filozofa bi lahko dejali, da resnica ni nič drugega kot najrazličnejša ubeseditvev ali zapis intelekta – izkušenj, misli in védenja – ustvarjenega v času in prostoru. Je besedna igra, v kateri individuum s pomočjo zanj smiselnih izrazov subjektivno opisuje in posreduje zgodbe, ki jih nikakor ni mogoče razumeti kot splošno vseobsegajoče, veljavne in absolutno resnične.

Takšno razumevanje stvarnosti, resnice in spoznavanja korelira s konstruktivizmom. Že Karl Marx (1959, str. 6) je trdil da je človeško »bitje skupek družbenih odnosov«. Na temelju družbenih interakcij vsak individuum zaznava, interpretira in konstruira lastno resničnost in subjektivni pogled

na svet. Pripadniki konstruktivizma trdijo, da resničnosti ljudje niso odkrili, temveč izumili, se pravi, da človeku spoznanje absolutne resnice ni na voljo (von Foerster, von Glasersfeld, Hejl, Schmidt in Watzlawick, 2015; von Foerster in Pörksen, 2016; von Glasersfeld, 2001; Štajduhar, 2010, Šugman Bohinc, 2010). Konstruktivisti interpretirajo resničnost kot produkt kognitivnih konstrukcij in čustvenih zaznav, neposredno odvisnih od individuuma in ne kot nekaj, kaj obstaja neodvisno od njega. Resničnost je konstrukt interakcij med posameznikom in družbo, ki izhaja iz doživljajskega sveta posameznika in njegovih diskurzov. Paul Watzlawick (1986, str. 115, 117; 2010) v pragmatičnem pojmovanju konstruktivizma zavrača obstoj absolutne resničnosti. Konstruktivizem definira kot raziskovanje načinov, kako ljudje sami ustvarimo lastno resničnost. Obstajajo zgolj subjektivna, včasih povsem protislovna dojetanja resničnosti, za katere naivno menimo, da ustrezajo »resnični« resničnosti.

Razprava o postmodernizmu in konstruktivistični perspektivi v socialnem delu nas spodbuja, da imamo pluralizacijo življenjskih potekov, raznovrstnost življenjskih svetov in družbenih konstrukcij resničnosti za nekaj legitimnega. Strokovno usmerjenost socialnih delavcev¹⁰, ki ne zanikajo obstoja pluralnosti ter raznovrstnosti resničnosti in realnosti, ampak jo izrecno priznavajo, lahko v filozofskem izrazoslovju označimo kot postmoderno (Kleve, 2003, str. 32).

Skleniti je mogoče, da v kantovski filozofiji kot tudi v Heglovih in Nietzschejevih filozofskih razmišljanjih prepoznati zametke zahodnega (postmoderne) perspektivizma in konstruktivizma. Dokončna, neizpodbitna resnica ne obstaja, saj jo določata spremenljivost časa in prostora ter subjektivna izkušnja. Tako kot resnica je tudi resničnost konstrukt in kreacija individuuma. Stvari niso resnične same po sebi, ampak so produkt uma in duha. Individuum nenehno doživlja neskončno gibanje misli in ravnanj, ki ustvarjajo nove misli, nova ravnanja, nova spoznanja in nove izkušnje. Govorimo lahko o nenehni preobrazbi notranjega sveta ljudi, ta pa neizogibno nenehno spreminja tudi zunanji svet, pojmovanje resnice in resničnosti.

Izvirna moderna miselnost si prizadeva za resnico, racionalnost, red, enopomenskost in identifikacijo, koncept postmoderne pa poudarja nemogućnost uresničevanja te težnje in ponazarja ambivalentnost¹¹, in sicer, da resnica sovпада z nerresnico, racionalnost z iracionalnostjo, red z neredom, jasnost pomeni sočasno nejasnost (Kleve, 1999, str. 19; 2000, str. 26). Resničnost, ki jo konstruiramo, je »zgolj« naša resničnost in je plod naših miselnih in čustvenih procesov. Naše sporočanje ne odslikava resničnosti, ampak jo konstruira (prim. npr. Watzlawick, 2010; Lyotard, 2012, str. 65–66).

Wolfgang Welsch (2002), strasten zagovornik postmoderne filozofije, se v svojem filozofskem diskurzu o moderni in postmodernej ukvarja s pomembnimi filozofskimi vprašanji, ki se nanašajo na kritično preučitev razmerij

¹⁰ V prispevku zaradi lažje berljivosti uporabljam moški spol (socialni delavec, uporabnik ipd.) in množinsko moško obliko, a velja tudi za ženski spol.

¹¹ Moje razumevanje izhaja iz opisa, ki ga ponudi Kleve (1999, str. 22), in sicer je z izrazom ambivalenca mišljena večpomenskost – nejasnost, nedoločljivost, protislovnost in celo paradoksalnost – v socialnih interakcijah. Strinjam se z njim, da bi bil izraz polivalentnost kot sinonim in sindrom postmoderne najverjetneje ustrežnejši.

med identičnostjo in razliko, univerzalizmom in relativizmom, enotnostjo in pluralnostjo. Menim, da je njegova razlaga sveta in družbe v njem, ki temelji na upoštevanju in spoštovanju mnogoterosti obzorij, pomembno ideološko izhodišče za uporabo konstruktivistične perspektive v socialnem delu.

Nihče, ki nima izkušnje, da je nekaj, kar se sprva zdi povsem jasno – lahko z drugačnim pogledom na stvari – prav tako v enaki meri jasno, a na drug način, dandanes nima pravice kompetentno razpredati. (Welsch, 2002, str. 202)

S to trditvijo Wolfgang Welsch opozori na pluralizacijo racionalnosti ter legitimno različnost načinov mišljenja in razlag. Njegove navedbe lahko vključim v kontekst socialnega dela – zavedanje stalne subjektivnosti in vprašanje moči sta eni izmed temeljnih znanj (postmodernega) socialnega dela (prim. Flaker, 2003, str. 91).

Postmoderni vzorci mišljenja v socialnem delu so senzibilizirani za ambivalentnost, večpomenskost, paradoksalnost in protislovnost in so, kadar je način izražanja nedvoumen, enopomenski, enoten in brez protislovij, prežeti z dvomom (Kleve, 2000, str. 89).

Dve plati iste medalje - postmodernizem in konstruktivizem v socialnem delu

Socialno delo je – izraženo z besedami Niklasa Luhmanna (1975, str. 136–145) – družbeni sistem, katerega namen je odzivati se na potrebe ljudi in družbene probleme. Zavezano je k zmanjševanju in odpravljanju socialnih razlik, k idealu socialne pravičnosti in egalitarnosti. Naloga postmodernega socialnega dela je odpravljanje negativnih posledic modernizacije (sekularizacija družbe, industrializacija, urbanizacija, individualizacija), ki so začeli intenzivno prodirati v zgradbo in razvoj moderne družbe, sfero zasebnega življenja in intimnih odnosov, družinskih in družbenih struktur in jih spreminjati (gl. Beck, Giddens in Lash, 1996; Giddens, 2001; Beck, 2009). Refleksija o modernizaciji nam pokaže potrebo po spoprijemanju z ambivalentnostjo modernega življenja, ki se kaže v povečanju osebnih in družbenih tveganj in priložnosti na eni strani ter povečanju nenačrtovanih možnosti in uničujočih posledic modernosti na drugi strani. Weber (1930, str. 16) ta proces poimenuje »odčaranje [tradicionalnega] sveta«.

To povzroča potrebo po opustitvi tradicionalnih metod socialnega dela, ki temeljijo na terapevtski, klinični miselnosti, za katero je značilno, da sta se posameznik in posameznica prisiljena podrediti obče veljavnim družbenim normam in jih upoštevati. Tradicionalni pristopi v socialnem delu popredmetijo ljudi, ki so vključeni v proces podpore in pomoči. Za etiologijo stisk in težav ljudi je značilen enostranski (ne)strokovni pogled na individuum in njegovo (ne)zmožnost podrediti se določenim socialnim razmeram. Če to trditev stopnjujem, lahko trdim, da je tradicionalno socialno delo deprivilegiraneemu individuumu v procesu podpore in pomoči pogosto pripisalo oportunistično naravo, ki jo je treba z nadzorom in sankcioniranjem zatreti.

Ni dvoma, da nam socialnodelovni projekt moderne, ki je temeljil na prepričanju o nujnosti razvrščanja uporabnikov v posamezno obliko socialnovarstvenih storitev s težnjo po vzpostavitvi reda, pokaže nezmožnost doseganja tega cilja in potrebo po preseganju takšne miselnosti. Socialno delo je namreč tista družbena praksa, v kateri je sprva mogoče opaziti, oziroma bolje rečeno, mora celo biti očitno, da poskus vzpostavljanja reda, jasnosti, priprave predpisov ali birokratsko ustvarjanje rešitev hkrati povzroča nered, spodbuja iracionalnost, kaotičnost ter povečuje nepredvidljivost in socialne probleme (Kleve, 1999, str. 18; 2000, str. 87). V tem pogledu ideologijo moderne dobe razumemo kot utopičen poskus zagotavljanja socialne pravičnosti in iluzorna prizadevanja za vzpostavitev gotovosti v negotovem vsakdanu svobodomiselnih pripadnikov sodobne družbe. V obdobju postmoderne je jasno, da se je nemogoče izogniti družbenemu pluralizmu vrednot, norm in življenjskih svetov ljudi ter heterogenosti osebnih in socialnih konstitucij resničnosti (prim. Kleve, 2003; Watzlawick, 2010).

Ideal sodobnega socialnega dela izhaja iz zgodovinskih načel socialne pravičnosti – svobode, enakosti in solidarnosti. Heiko Kleve (2007, str. 32) izrecno tematizira pomen ideala francoske revolucije za postmoderno socialno delo, češ da morajo vsi državljani in državljanke uživati enake pravice, da lahko potencialno sodelujejo¹² v vseh družbenih sistemih – v političnem, pravnem, ekonomskem, kulturnem, izobraževalnem, zdravstvenem.

Družbene spremembe in njihove posledice spodbujajo v stroki socialnega dela znanstvena prizadevanja in težnjo po ideološki doslednosti pri uporabi novih, postmodernih konceptov (npr. krepitev moči oziroma povečanje moči uporabnika, k rešitvi usmerjen pristop, etika udeležnosti, participacija, inkluzija) in teorij (npr. teorije konstruktivizma, interakcionistične teorije identitete, Luhmannova teorija družbenih sistemov, Baumanova kritična družbena teorija postmoderne etike in tekoče moderne), ki sovpadajo s povečanjem kompleksnosti in heterogenosti znotraj družbe, upoštevajo pluralizacijo življenjskih resničnosti in svetov, povečujejo moč uporabnikov in si prizadevajo za inkluzijo ljudi.

Neenakost, izključenost in separacija so tako temeljni izzivi postmoderne socialnega dela pri doseganju družbene kohezije. Posebej želim poudariti koncept inkluzije, ki jo razumem kot nadgradnjo integracije. Zanj je značilna vključitev deprivilegiranih posameznikov in skupin ljudi v že obstoječe družbene okvirje, se pravi, da se mora posameznik podrediti in prilagoditi sistemu. Koncept inkluzije temelji na vzajemnem odnosu med deprivilegiranimi posamezniki in večinsko družbo z namenom ustvarjanja skupnega dobrega. Cilj inkluzije je odpraviti razvrščanje ljudi v dve skupini – v večinsko družbo (normativno skupino) in manjšino (skupino, ki se integrira) – in odvzeti pravico večinski družbi, da odloča o tem, komu bo ponujena možnost integracije in kdo mora ostati na robu družbe. Inkluzija zavrača miselni konstrukt ustvarjanja skupin in je usmerjena k uresničevanju enakopravnosti.

¹² Pri definiranju pojma sodelovanje se opiram na postmoderno terminološko zasnovo Niklasa Luhmanna (1997, str. 618–634), ki pojem socialne dez/integracije nadomesti s pojmom inkluzija/ekskluzija.

Inkluzivna družbena kultura se kaže v prepoznavanju in priznavanju potreb vseh njenih članov in v ustvarjanju razmer za zadovoljevanje teh potreb (prim. Cechura 2015).

Večanje moči (ang. *empowerment*) je, kot sem že zapisala, še en pomemben postmoderni, konstruktivistični koncept, proces, pristop in ravnanje, usmerjeno v večanje vrlin, razvijanje potencialov, prevzemanje oblasti nad lastnim življenjem in razvijanje sposobnosti za zadovoljevanje temeljne potrebe po samoodločanju. Nalogi postmoderne socialnega dela sta večanje moči marginalnih družbenih skupin in razvijanje možnosti njihovega (so) vplivanja, da bi v situacijah socialno-kulturne deprivacije ali družbene izključenosti na temelju zaupanja v lastne sposobnosti razvili osebne moči in jih usmerili v uporabo individualnih in kolektivnih virov. Osrednji cilj koncepta večanja moči uporabnikov je pridobitev in razvoj strategij in ukrepov, ki bodo povečali neodvisnost ljudi in stopnjo njihovega samoodločanja o življenjskih okoliščinah (prim. Stark, 1996; Theunissen, 2013). Pomemben napredek pri razvoju postmoderne miselnosti humanističnih in družboslovnih znanstvenih disciplin je jasno izrazil Albert Lenz (2002, str. 16), ki pravi, da mora biti stroka pripravljena opustiti tradicionalne hierarhično-paternalistične načine strokovnega dela in privoliti v procese pogajanja, skupnega iskanja in odkrivanja možnosti za uveljavljanje interesov in uresničevanje ciljev.

Večanje moči uporabnikov pomembno pripomore k večanju možnosti njihove participacije in avtonomije ter k socialni koheziji. V participativnem kontekstu je mogoče razumeti tudi etiko udeležnosti, postmoderni koncept, ki ga je razvila Lynn Hoffman in nas v socialnem delu usmerja v to, da objektivno opazovanje in presojanje nadomestimo s sodelovanjem. Osrednja vrednota ravnanja socialnega dela je etika udeležnosti in ne več iskanje »vzroka« ali »resnice« (Hoffman, 1992, str. 23). Strokovnjak mora odstopiti od moči, ki mu ne pripada, torej od moči, da posreduje resnice in rešitve. Moč pomaga-jočega nadomesti občutljivo skupno iskanje, raziskovanje, saj sta uporabnik in socialni delavec sogovornika in soustvarjalca zgodbe.

Iz zapisanega izhaja, da se postmodernost socialnega dela kaže tudi v na novo definiranim jeziku socialnega dela, ki daje upanje, opogumlja, krepi, povečuje moč, vključuje in v središče dogajanja kot enakopravne sogovornike umešča ljudi z osebno izkušnjo (Čačinovič Vogrinčič, 2003, 2010; Čačinovič Vogrinčič, Kobal, Mešl in Možina, 2005, str. 7–8).

Moje razumevanje pomena prispevka konstruktivizma k postmodernemu socialnemu delu je v sinergetiki postmodernih konceptov in konstruktivistične teorije, kot ponazarja tudi naslov tega poglavja. Da bi razumeli postmoderno ambivalentnost, večpomenskost, paradoksalnost, moramo razmišljati konstruktivistično, postmoderno. Drugače povedano, prepoznavanje obstoja večpomenskosti in ambivalentnosti, ki izhaja iz postmoderne odnosa, napeljuje k uporabi konstruktivistične teorije (prim. Kleve, 2003, str. 33–35). Pri tem je pomembno poudariti, da je strokovnjakovo razumevanje problemske situacije odvisno od njegovih znanj, spretnosti, teoretskega izhodišča in metod dela. Ali kot trdi Lea Šugman Bohinc (2010, str. 54):

Od epistemologije pomagajočega je odvisno, s kakšnimi teoretičnimi predpostavkami o možnih stiskah in problemih ljudi ter njihovih vzrokih bo vstopil v delovni odnos, kako bo razumel svojo vlogo v kontekstu pomoči, v kakšni vlogi vidi [uporabnikov] sistem in njegove izkušnje itn., in kako bo glede na našeto ravnal pri vzpostavljanju osebnega stika ter organiziranju procesa podpore in pomoči.

Konstruktivistična perspektiva od socialnega delavca zahteva zavedanje, da socialni problemi, stiske in težave ljudi niso objektivno podana dejstva, ampak konstrukti, ki se oblikujejo s pomočjo jezika, na podlagi interakcije vseh udeleženi v procesu soustvarjanja podpore in pomoči.

Konstruktivistični pogled na svet je postmoderni pogled na svet in postmodernost socialnega dela se kaže v njegovi konstruktivistični praksi (prim. Kleve, 2003, str. 30–44; Šugman Bohinc, 2005, str. 167).

Sklep

Postmoderna ideologija si prizadeva za preseganje vrzeli v obče veljavnih konceptih moralnih vrednot moderne – prav in narobe, resnično in lažno, homogeno in heterogeno, skladno in odklonsko. Osvobojena je spon nadzovanja in sankcioniranja – mehanizmov, ki so v obdobju moderne namenjeni vzpostavitvi in ohranjanju družbenega reda. Postmoderna miselnost razgrne tančico ustvarjenih iluzij v obdobju moderne, saj trdi, da je družbo nemogoče celostno objektivno, resnično ali enotno obseči (gl. Kleve, 2003, str. 27). Z drugimi besedami: obdobje moderne je čas kolektivnega sprejemanja in moralne legitimacije družbene stigmatizacije – separacije, segregacije in izključevanja – ljudi na podlagi spola, spolne usmerjenosti, starosti, bolezni, etnične in verske pripadnosti, jezika, družbenega in ekonomskega položaja.

Osrednja cilja postmoderne socialnega dela sta povečanje inkluzije ter zmanjševanje tveganja izključenosti individuumov in skupin ljudi. Na podlagi postmodernih vrednot in načel konstruktivistične prakse si mora stroka socialnega dela prizadevati podpreti posameznike in socialne sisteme v različnih problemskih situacijah in opustiti moderno miselnost tako, da pomoč ne postane problem v pomenu nadzora in odvisnosti, ampak je usmerjena v spodbujanje čim bolj neodvisnega življenja. Iz tega sledi, da postmoderna paradigma v socialnem delu teži k oblikovanju konceptov, ki so ustvarjeni po meri uporabnikov in uporabnic socialnodelovnih storitev – izhajajo iz njihovih pravic, potreb, želja in zmožnosti znotraj ožjega in širšega bivanjskega okolja – s ciljem odkrivanja in mobilizacije njihovih virov in moči. Z drugimi besedami, socialnodelovni projekt postmoderne spregleda utopično modernistično ideologijo – vzpostavljanje nadzora in kolektivne enakosti – in se zaveda nevarnosti moči univerzalnih resnic in razsvetljenskega racionalizma, ki povzročata izključevanje »nerazvrstljivih« in »neprilagodljivih« individuumov in obrobni družbenih skupin.

Postmoderni konstruktivistični filozofski diskurz implicira kritiko filozofije moderne – njeno univerzalistično in absolutistično opredmetenje resničnosti, resnic in morale. Prizadeva si relativizirati dominantna družbena prepričanja

o pomembnosti obstoja endogamne in homogene družbe. Postmoderna miselnost v socialnem delu, v nasprotju s prejšnjimi trditvami, povečuje eklecticism nazorov in pluralizem življenjskih in moralnih izbir. Ali kot zapiše Bauman (2005) na zadnji platnici svoje knjige *Moderna in ambivalentnost*:

Težnja moderne družbe, da bi ljudem zagotovila jasnost, transparentnost in red – da bi bil svet preglednejši – je bila od vsega začetka obsojena na propad. Z njo sta bili namreč zatajeni temeljna ambivalentnost [in torej kaotičnost] sveta in naključnost našega obstoja, naše družbe in kulture. Šele postmoderna se poslovi od takšnih obljub. In če je bil bojni krik moderne »svoboda, enakost, bratstvo«, je postmoderna formula za premirje »svoboda, različnost, strpnost«. In ko se bo strpnost spremenila v solidarnost, lahko premirje celo preide v mir.

Razmišljanja Lee Šugman Bohinc (2005, str. 167–168) so podobna. Ključ do ustvarjalnega sožitja je po njenem mnenju sposobnost za dialoga in

sposobnost, da [...] znamo pogledati tudi skozi okno drugega gledalca. Slednje je gotovo eno od obeležij postmoderne optike in morda ta val pri- naša s sabo dragoceni potencial človeštva za strpnost do epistemološke raznolikosti in možnost za razvoj potrebnih novih odgovorov na labirint vprašanj, iz katerih včasih ni več videti zadovoljivega izhoda.

Prav mogoče je, da s širjenjem postmoderne konstruktivističnega pogleda na svet – tako v socialnem delu kot zunaj njegovih meja, v našem bivanjskem okolju – vplivamo na zmanjšanje nestrpnosti, odpravljanje predsodkov in dragoceno pripomoremo k medčloveškemu razumevanju in odprtosti za sprejemanje različnosti v postmoderne družbi.

Viri

- Bauman, Z. (2002). *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba/*cf.
- Bauman, Z. (2005). *Moderne und Ambivalenz: Das Ende der Eindeutigkeit*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Bauman, Z. (2007). *Leben in der flüchtigen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U. (1996). Das Zeitalter der Nebenfolgen und die Politisierung der Moderne. V U. Beck, A. Giddens & S. Lash (ur.), *Reflexive Modernisierung: Eine Kontroverse* (19–112). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U. (2009). *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Druga, popravljena izdaja. Ljubljana: Založba Krtina.
- Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (1996). *Reflexive Modernisierung: Eine Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Cechura, S. (2015). *Inklusion: Die Gleichbehandlung Ungleicher: Recht zur Teilhabe an der Konkurrenz*. Münster: Verlagshaus Monsenstein und Vannerdat.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2003). Jezik socialnega dela. *Socialno delo*, 42(4–5), 199–203.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2010). Soustvarjanje pomoči v jeziku socialnega dela. *Socialno delo*, 49(4), 239–245.
- Čačinovič Vogrinčič, G., Kopal, L., Mešl, N. & Možina M. (2005). *Vzpostavljanje delovnega odnosa in osebne stika*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Erikson, E. H. (2014). *Identiteta in življenjski cikel*. Ljubljana: Založba UMco.
- Flaker, V. (1996). Rojstvo totalne ustanove in racionalizacija dobrodelnosti v dobi razuma. *Socialno delo*, 35(3), 185–195.

- Flaker, V. (2003). *Oris metod socialnega dela: uvod v katalog nalog centrov za socialno delo*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Skupnost centrov za socialno delo.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late Modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1992). *Kritische Theorie der Spätmoderne*. Wien: Passagen Verlag.
- Giddens, A. (1996a). *Konsequenzen der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Giddens, A. (1996b). Leben in einer posttraditionellen Gesellschaft. V U. Beck, A. Giddens & S. Lash (ur.), *Reflexive Modernisierung: Eine Kontroverse* (113–194). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Giddens, A. (1997). *Jenseits von Links und Rechts: Die Zukunft radikaler Demokratie*. V U. Beck (ur.), Edition zweite Moderne. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Giddens, A. (2000). *Preobrazba intimnosti: spolnost, ljubezen in erotika v sodobnih družbah*. Ljubljana: Založba/*cf.
- Giddens, A. (2001). *Entfesselte Welt: Wie die Globalisierung unser Leben verändert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1952). *Phänomenologie des Geistes*. J. Hoffmeister (ur.), Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hoffman, L. (1992). A reflexive stance for family therapy. V S. McNamne & K. J. Gergen (ur.), *Therapy as social construction* (7–24). London: Sage Publications.
- Južnič, S. (1993). *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kant, I. (1800). Immanuel Kant's Logik: Ein Handbuch zu Vorlesungen herausgegeben von Gottlob Benjamin Jäsche. G. Hartenstein (ur.) (1868), *Immanuel Kant's sämtliche Werke: in chronologischer Reihenfolge* (1–143), 8. zvezek. Leipzig: Leopold Voss.
- Kant, I. (2014a). Einleitung. V W. Weischedel (ur.), *Kritik der reinen Vernunft 1* (45–66), 3. zvezek. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Kant, I. (2014b). Transzendente Elementarlehre. V W. Weischedel (ur.), *Kritik der reinen Vernunft 1* (67–340), 3. zvezek. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Kant, I. (2014c). Transzendente Methodenlehre. V W. Weischedel (ur.), *Kritik der reinen Vernunft 2* (607–712), 4. zvezek. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Kleve, H. (1999). *Postmoderne Sozialarbeit: Ein systemtheoretisch-konstruktivistischer Beitrag zur Sozialarbeitswissenschaft*. Aachen: Kersting Verlag.
- Kleve, H. (2000). *Die Sozialarbeit ohne Eigenschaften: Fragmente einer postmodernen Professions- und Wissenschaftstheorie Sozialer Arbeit*. Freiburg im Breisgau: Lambertus-Verlag.
- Kleve, H. (2003). *Sozialarbeitswissenschaft, Systemtheorie und Postmoderne: Grundlegungen und Anwendungen eines Theorie- und Methodenprogramms*. Freiburg im Breisgau: Lambertus-Verlag.
- Kleve, H. (2007). *Ambivalenz, System und Erfolg: Provokationen postmoderner Sozialarbeit*. Heidelberg: Carl-Auer Verlag.
- Kundera, M. (1979). *Življenje je drugje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lash, S. (1996). Reflexivität und ihre Doppelungen: Struktur, Ästhetik und Gemeinschaft. V U. Beck, A. Giddens & S. Lash (ur.), *Reflexive Modernisierung: Eine Kontroverse* (195–286). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Lenz, A. (2002). Empowerment und Ressourcenaktivierung – Perspektiven für die psychosoziale Praxis. V A. Lenz & W. Stark (ur.), *Empowerment: Neue Perspektiven für psychosoziale Praxis und Organisation* (13–53). Tübingen: Deutsche Gesellschaft für Verhaltenstherapie Verlag.
- Luhmann, N. (1975). *Soziologische Aufklärung 2*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1997). *Die Gesellschaft der Gesellschaft: Zweiter Teilband: Kapitel 4–5*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Liotard, J.-F. (2004). *Postmoderna na začetnike: korespondenca 1982–1985*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Liotard, J.-F. (2012). *Das postmoderne Wissen: Ein Bericht*. Wien: Passagen Verlag.

- Lyotard, J.-F. (2015a). Beantwortung der Frage: Was ist postmodern? V P. Engelmann (ur.), *Postmoderne und Dekonstruktion: Texte französischer Philosophen der Gegenwart* (33–48). Stuttgart: Reclam Verlag.
- Lyotard, J.-F. (2015b). Randbemerkungen zu den Erzählungen. V P. Engelmann (ur.), *Postmoderne und Dekonstruktion: Texte französischer Philosophen der Gegenwart* (49–53). Stuttgart: Reclam Verlag.
- Marx, K. (1959). Thesen über Feuerbach. V K. Marx & F. Engels. *Marx-Engels-Werke: Band 3* (5–7). Berlin: Dietz Verlag.
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396.
- Nietzsche, F. (1980). *Sämtliche Werke: Kritische Studienausgabe: Band 12: Nachgelassene Fragmente 1885–1887*. G. Colli & M. Montinari (ur.). München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Nietzsche, F. (2005). *Vesela znanost*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Nietzsche, F. (2015). *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinn: [Was bedeutet das alles?]*. K. Sina (ur.). Stuttgart: Reclam Verlag.
- Raulet, G. (1988). Leben wir im Jahrzehnt der Simulation?: Neue Informationstechnologien und sozialer Wandel. V P. Kemper (ur.), *Postmoderne' oder Der Kampf um die Zukunft: die Kontroverse in Wissenschaft, Kunst und Gesellschaft* (165–188). Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Salomon, A. (1926). *Soziale Diagnose*. Berlin: Carl Heymanns Verlag.
- Sedgwick, S. (2014). Erkennen als ein Mittel: Hegels Kantkritik in der Einleitung zur Phänomenologie. V K. Vieweg & W. Welsch (ur.), *Hegels Phänomenologie des Geistes: ein kooperativer Kommentar zu einem Schlüsselwerk der Moderne* (95–111). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Solomon, B. B. (1976). *Black empowerment: social work in oppressed communities*. New York: Columbia University Press.
- Stark, W. (1993). Die Menschen stärken: Empowerment als eine neue Sicht auf klassische Themen von Sozialpolitik und sozialer Arbeit. *Blätter der Wohlfahrtspflege*, 140(2), 41–44.
- Stark, W. (1996). *Empowerment: neue Handlungskompetenzen in der psychosozialen Praxis*. Freiburg im Breisgau: Lambertus Verlag.
- Stark, W. (2002). Gemeinsam Kräfte entdecken – Empowerment als kompetenz-orientierter Ansatz einer zukünftigen psychosozialen Arbeit. V A. Lenz & W. Stark (ur), *Empowerment: neue Perspektiven für psychosoziale Praxis und Organisation* (55–76). Tübingen: Deutsche Gesellschaft für Verhaltenstherapie Verlag.
- Staub-Bernasconi, S. (2001). Auseinandersetzungen zwischen Individuum und Gesellschaft – Wie konflikttauglich sind Theorien Sozialer Arbeit? *Danube-Conference der International Federation of Social Workers (IFSW) na Dunaju in v Bratislavi od 27. do 30. 8. 2001*. Pridobljeno 23. 9. 2019 s https://w3-mediapool.hm.edu/mediapool/media/fk11/fk11_lokal/forschungpublikationen/lehrrmaterialen/dokumente_112/sagebiel_1/STB-2001-Auseinandersetzungen_zw_Individuum_u_Gesellschaft.pdf
- Stekeler-Weithofer, P. (2014). Wer ist der Herr, wer ist der Knecht?: Der Kampf zwischen Denken und Handeln als Grundform des Selbstbewußtseins. V K. Vieweg & W. Welsch (ur.), *Hegels Phänomenologie des Geistes: ein kooperativer Kommentar zu einem Schlüsselwerk der Moderne* (205–237). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Štajduhar, D. (2010). Uvod v konstruktivizem za psihoterapevte. *Kairos*, 4(1–2), 29–48.
- Šugman Bohinc, L. (2005). Epistemologija podpore in pomoči. *Časopis za kritiko znanosti*, 33(221), 167–181.
- Šugman Bohinc, L. (2010). Od objektivizma h konstruktivizmu in socialnemu konstrukcionizmu v sistemski psihoterapiji. *Kairos*, (1–2), 51–65.
- Theunissen, G. (2013). *Empowerment und Inklusion behinderter Menschen: Eine Einführung in Heilpädagogik und Soziale Arbeit*. Freiburg im Breisgau: Lambertus Verlag.
- Ule, M. (2000a). *Sodobne identitete: v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- Ule, M. (2000b). Otroci svobode ali vrednotni obrat mladih v devetdesetih. V M. Ule, T. Renner, M. Mencin Čeplak & B. Tivadar (ur.), *Socialna ranljivost mladih* (71–81). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad Republike Slovenije za mladino; Šentilj: Založba Aristej.
- Videmšek, P. (2008). Krepitev moči kot temeljno orodje socialnega dela. *Socialno delo*, 47(3–6). Pridobljeno 31. 5. 2019 s <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-1BXBCRWU/>
- von Foerster, H., von Glasersfeld, E., Hejl, P. M., Schmidt, S. J. & Watzlawick, P. (2015). *Einführung in den Konstruktivismus*. München: Piper Verlag.
- von Foerster, H. & Pörksen, B. (2016). *Wahrheit ist die Erfindung eines Lügners: Gespräche für Skeptiker*. Heidelberg: Carl-Auer Verlag
- von Glasersfeld, E. (2001). The radical constructivist view of science. *Foundations of Science*, 6(1), 31–43.
- Zaviršek, D. (2008). Stoletje profesionalizacije socialnega dela: ob stoti obletnici ustanovitve prve šole za socialno delo. *Socialno delo*, 47(3–6), 377–380.
- Watzlawick, P. (1986). *Vom Schlechten des Guten: oder Hekates Lösungen*. München: Piper Verlag.
- Watzlawick, P. (2010). *Wie wirklich ist die Wirklichkeit?: Wahn, Täuschung, Verstehen*. München: Piper Verlag.
- Weber, M. (1930). *Wissenschaft als Beruf*. München, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Welsch, W. (1992). Topoi der Postmoderne. V H. R. Fischer, A. Retzer & J. Schweitzer (ur.), *Das Ende der großen Entwürfe* (35–55). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Welsch, W. (1995). *Ästhetisches Denken*. Stuttgart: Reclam Verlag.
- Welsch, W. (2002). *Unsere postmoderne Moderne*. Berlin: Akademie Verlag.

